

МОМЧИЛ – ВЛАДЕТЕЛЯТ И ЗАЩИТНИКЪТ НА РОДОПИТЕ И БЕЛОМОРИЕТО

Проф. д-р Пламен Павлов

Личността на Момчил, този релефно очертан образ на пълководец, владетел и „юнак“ от епохата на Средновековието, и днес предизвиква силен интерес. Казано най-общо, „от гледна точка на историята“, едва двете години на съществуването на неговото „царство“ през 1343-1345 г. са пренебрежимо малък период. И затова е толкова по-изумително, че владетелят и защитникът на Родопите и Беломорието остава завинаги в историческата памет на българите. Името му е съхранено в тогавашната летописна традиция и, което е още по-важно, в българския и балканския фолклор.

В съществуващите исторически източници няма преки данни кога е роден Момчил, но това най-вероятно е станало около 1310 г. Никифор Григора съобщава, че „... когато навършил тридесет години, Момчил решил да промени този свиреп [разбойнически] начин на живот с по-човечен. Той отишъл при един знатен ромей и предложил да му служи срещу заплащане...“ Това става нейде в края на 30-те години на XIV в. Най-вероятно прочутият български воин е бил близък като възраст с айдънския бей Умур (роден през 1309 или 1310 г.) и сръбския крал и пръв цар Стефан Урош IV Душан (26 юли 1308 г.), при когото Момчил е на служба дълги години. Българският цар Иван Александър (роден в началото на XIV в.) и византийският император Йоан VI Кантакузин (около 1292-1295 г.) са били по-възрастни от Момчил.

Нямаме данни за родното място на Момчил, но от сведенията на Йоан Кантакузин и Никифор Григора може да се приеме, че през 1343-1345 г. той е владетел на земи, близки или идентични с неговия роден край. Васил Гюзелев обръща внимание на често-присъствие на името Момчил в Западните Родопи и Пирин в османо-турските регистри от началото на XV в. нататък. Според Кантакузин „...Момчил по род беше мизиец [българин], но поради плячкаджийство и грабеж избяга оттам [от България] и отиде при ромеите, като беше зачислен от императора [Андроник III Палеолог (1328-1341 г.)] в списъка на стратиотите...“ Григора отбелязва, че Момчил е бил „...син на неизвестни родители от пограничните

области на патрибалите [сърбите] и мизите [българите]...“

Никифор Григора се ръководи от политическото статукво в средата на XIV в., когато в резултат на сръбската експанзия под властта на Стефан Душан попадат земи в Егейска Македония и поречието на Струма. През първите десетилетия на столетието, когато е роден Момчил, а български цар е Теодор Светослав (1300-1321), поне част от Родопите са в държавните граници на България. Съответно, Момчил е роден не просто в земи, населени с българи, а в пределите на самата българска държава.

Константин Иречек, Васил Златарски, Петър Мутафчиев и други учени приемат, че родопският юнак е произлязал от „народните низини“. Васил Гюзелев търси корените на бунтарския дух и авантюризма на храбрия българин в същата социална среда, като стига до заключението, че тежките условия на живот са тласкали изявени личности от тази социална среда към неприемане на съществуващия ред и открит бунт срещу „системата“, както бихме казали днес... Можем да потърсим и друго решение, което не противоречи напълно на тази картина, но хармонира повече с известното ни за Момчил. Качествата на храбрия българин не само като войник, но и на командир на хиляди бойци, изпъкват в редица битки и в цялостното му политическо поведение. Момчил произлиза от граничен район, където властите, независимо дали са български или византийски, често предоставят на местните жители или на голяма част от тях военизиран статут със съответните данъчни и други облекчения. Такива са византийските стратиоти („войници“) и акрити („граничари“), руските „бродници“ (пазачи на бродовете на Днепър, Дон и други големи реки) и казаци, българските войнуци или войнигани, дервентджии („пазачи на проход“) и други категории селяни с военни задължения. Въпреки че по дефиниция остават част от „низините“, те разполагат с оръжие, получават военна подготовка и реален боен опит. Същевременно са обезпечени със съответните имоти. Това сближава Момчил с цар Ивайло (1277-1280), произлизащ от войнишкото население в Източна Стара планина. Планинско население с войнишки статут в Родопите, в случая древнотракийско, е имало още в ранновизантийската епоха. От неговата среда произлизат известните императори Маркиан (450-457) и Льв I Бес (457-474), и двамата траки по произход. Тази практика е наследена от средновековните български владетели, а и

от османските султани. В османо-турските документи има много данни за спахии християни в Западните Родопи през XV-XVII в., някои от които са били потомци на средновековното българско боярство. От тази среда е произлизал роденият в района на Доспат хайдушки войвода Карпош, водач на голямото въстание в района на Кюстендил и Куманово през 1689 г. Подобно на своя далечен предшественик Момчил, години наред Карпош води хайдушка дружина, която „шета“ в Родопите, Пиринска и Вардарска Македония.

Момчил е описан като дързък и физически силен човек. Според турския поет Енвери:

*Имаше тогава един храбър воин,
наречен Момчил – той беше много висок*

...

*Всички, които го виждаха, остава изумени,
всички се учудваха на неговия величествен вид.
Той беше висок колкото двама души,
гледан отдалече, приличаше на минаре...*

Йоан Кантакузин лаконично отбелязва, че в своята младост Момчил „...поради плячкаджийство и грабеж...“ е принуден да избяга от пределите на българското царство „... при ромеите...“ Според Никифор Григора „...от млада възраст предпочитал да води разбойнически живот заедно с дружина от свои връстници, устройвал засади и хитри уловки и така причинявал неочаквана гибел на пътниците...“

Можем само да гадаем какъв е бил поведът младият Момчил да се заеме с древния „занаят“ на разбойник, достатъчно разпространен в средновековна Европа. От друга страна, той очевидно се е ползвал с популярност сред своите сънародници, които го през 1343 г. го приемат за свой владетел и го подкрепят до самата му гибел. Сюжетът за „добрия разбойник“ е познат в Европа и по целия свят. Дори и да изглежда парадоксално, като че ли най-близък е паралелът с легендите за знаменития Робин Худ от далечна Англия. Интригуващо е, че историческият прототип Робърт Худ от Уейкфийлд е живял приблизително във времето на Момчил и по произход е бил „йомен“, т.е. също свободен земеделец с военни

задължения. През годините на „разбойническия“ период от своя живот Момчил печели верни привърженици, натрупва опит и самочувствие. Според Никифор Григора сподвижниците на Момчил, в голямата си част доскорошни бедняци, „...обхванати от воинствена ярост, били готови по-скоро да жертват живота си, отколкото да го изоставят...“

Заради своите разбойнически действия Момчил е преследван от властите, а оставането му на българска територия става невъзможно. Тогава той преминава на византийска служба и е „...зачислен в списъците на стратиотите от император Андроник...“ – т.е. във времето на Андроник III Палеолог (1328-1341), който полага усилия за засилването на византийската отбрана в Беломорието и Родопите. Именно този император укрепява важната крепост Перитеорион/Перитор (ранновизантийският Анастасиупол) при дн. Амаксадес (тур. Арбаджикьой) до езерото Вистонида (Боругьол), свързано с Егейско море. По-късно тази крепост е един от центровете на държавата на Момчил, но и негово лобно място. Йоан Кантакузин, главнокомандващ сухопътните сили на империята, най-вероятно е имал отношение към постъпването на воинствения българин на византийска служба.

Византийските власти дават на Момчил земи край тогавашната граница с България със задължение да охранява определен периметър от нея. Доскорошният разбойник не стои мирен, а започва да нахлува на българска територия, причинявайки „...много злини на Мизия [България]...“ Както пише Кантакузин, Момчил „...често бил съветван...“ от византийските управители на пограничните райони да прекрати нападенията, „...да не започва война и да не върши такива опустошения, понеже [двете страни] бяха в договорни отношения. Той изобщо не можеше да бъде убеден и за известно време мируваше, но след това отново се захвана със същите работи. И щеше да бъде наказан за злодеянията си, защото стана омразен на мизите [българите] заради грабежите и не се доверяваше на ромеите, които искаха да го заловят. Затова избяга при трибалите [сърбите] и там прекара продължително време...“

След българската победа при Русокастро на 18 юли 1332 г. между цар Иван Александър и император Андроник III е подписан мирен договор. Отношенията укрепват още повече след брака между българския престолонаследник Михаил Асен и визан-

тийската принцеса Мария–Ирина Палеологина през 1336 г. След енергични протести от българска страна Византия се задължава да залови и предаде доскорошния разбойник. И сега авантюризмът намира решение, отивайки в Сърбия. Крал Стефан Душан, независимо от приятелските си отношения с цар Иван Александър, приема беглеца на служба при себе си. При всички положения това става преди смъртта на Андроник III (15 юни 1341 г.), скоро след която българо-византийските отношения рязко се влошават. Момчил е на сръбска служба в продължение на десетина години. Това е времето, в което Стефан Душан (1331-1355) крои планове за продължаване на териториалната експанзия в населената с българини Македония. Кралят със задоволство приема на служба изявиени чужденци и авантюристи, особено когато разполагат с войници и опит. Показателен е случаят с византийския аристократ Сиргиан Палеолог, личен приятел и най-близък помощник на император Андроник III. Изпаднал в немилост, през 1333 г. той търси политическо убежище при Душан.

Подробности за службата на Момчил при сръбския крал не са известни. Той попада в аристократична среда, в която българите са много. Не става дума само за местните боляри от Македония, но и за личности от самото българско царство, озовали се по едни или други причини в западната ни съседка. Душан е българин по майка – сръбската кралица Теодора е дъщеря на цар Смилец (1292-1298). Съпруга на най-великия сръбски владетел е Елена, сестра на цар Иван Александър. В Сърбия се озовават още една сестра на Иван Александър, както и по-малкият му брат деспот Иван Асен Комнин, поставен за владетел на част от днешна Албания с център Авлона (Вльора).

Йоан Кантакузин, макар и с късна дата, споменава нещо важно – през лятото на 1343 г. Момчил „...се отметнал от краля на трибалите...“ Явно Момчил не е бил обикновен наемник, а командир на значителни военни сили. Според Никифор Григора „...колкото и кръвожадни и безпощадни хора имало между бедните, събрани малцина при мнозината и мнозина при малцината, измежду трибалите [сърбите] и мизите [българите], и измежду онези, които имали полуварварски начин на живот, минали по споразумение на негова страна. Така че той събрал повече от две хиляди конници...“ Става въпрос както за негови сподвижници от времената на

разбойничеството и византийската служба, така и за нови хора. Сред тях е имало сърби („трибали“), но със сигурност и местни българи предвид доминиращото население на Македония. Онези с „полуварварска“ природа, за които споменава Григора, вероятно са пастирите по планините (българи, както и предците на днешните каракачани), но е възможно сред тях да е имало и кумани – заселници от средата на XIII в., все още неасимилирани в преобладаващо българската народностна среда.

В Сърбия личността на Момчил често се свързва с Пирот, а крепостта на този стар български град по традиция се нарича „Момчилова“. За неин управител по времето на Стефан Душан се сочи именно легендарният българин, представян тенденциозно за сърбин. Момчил е бил на сръбска служба, но тя няма отношение към Пирот, който до падането си под османска власт е в пределите на България. Знаем го и от надписа, ктиторските портрети и археологическите проучвания в църквата в близкото с. Станичене от 1331-1332 г. По онова време градът и неговата област са под властта на българския болярин Константин, подчинен на видинския владетел Белаур и цар Иван Александър. Десетина години покъсно, както научаваме от надписа в църквата в с. Долна Каменица, областта е под властта на видинския деспот Михаил, братовчед на цар Иван Александър. Свързването на пиротската крепост с името на Момчил отразява популярността му в нашия фолклор не само в Родопите, но и в много по-широко географско пространство.

След смъртта на император Андроник III Палеолог (15 юни 1341 г.) във Византия се развихря дълга и ожесточена гражданска война (1341-1347). От името на малолетния Йоан v Палеолог (1341-1391) управлява регентство – императрицата майка Анна Савойска, патриарх Йоан Калекас, Йоан Кантакузин и Алексий Апокавк. Най-силната фигура е Кантакузин – главнокомандващ сухопътните сили, но и неформален „лидер“ на едрата земевладелска аристокрация. Императрицата намира опора в лицето на великия дукс (командващия флота) Алексий Апокавк. Противниците на Кантакузин използват негово отсъствие от столицата, за да го обвинят в държавна измяна. В отговор на това в Димотика, на практика „частен град“ на Кантакузин, на 26 октомври той и съпругата му Ирина Асенина (внучка на цар Иван Асен III) са обявени за император и императрица. Узурпаторът твърди, че е защитник на

младия василевс от престъпните действия на своите противници. Опитът на Кантакузин да се закрепя в Тракия неочаквано се натъква на масови бунтове, в които движеща сила се оказват бедствашите представители на гражданството, селячеството и част от аристокрацията. Изправен пред пълна катастрофа, през лятото на 1342 г. Кантакузин с армия от едва две хиляди души на практика бяга в Сърбия, като търси помощ от Стефан Душан. Независимо от клетвите за приятелство и помощ, сърбите използват ситуацията, за да завладеят обширни земи в Македония и още по на юг. Опитът на Кантакузин със сръбска военна помощ да овладее Серес (Сяр) е неуспешен. В този критичен момент, уплашена от сръбските завоевания, към него се присъединява мощната поземлена аристокрация в Тесалия и Епир. Постепенно узурпаторът започва да излиза от сянката на Душан, което води до разрыв. От своя страна цар Иван Александър използва византийската гражданска война, опитвайки се да присъедини Одрин и Димотика към България.

През пролетта на 1343 г. във войната се намесва нов фактор – Кантакузиновият приятел и съюзник Умур бег, наричан най-често „паша“, владетел на бейлика Айдын в Мала Азия със столица Смирна (Измир). Извикан на помощ срещу щедри обещания за плячка, с флот от триста кораб Умур прехвърля многохилядна конница на европейския бряг. С помощта на турците „текфурът“ (императорът) настъпва успешно в Егейска Македония. През април крепостите Верия (Бер), Сервия и Платамон се предават на Кантакузин, въпреки че към тях претенции има и Стефан Душан. Разривът със сърбите е пълен, но с турска помощ позициите на узурпатора се усилват. Въпреки че плановите му да завземе Солун се провалят, той завзема Халкидическия полуостров. Главната му цел естествено е Константинопол. С нараснали сили и с турците на Умур узурпаторът потегля по егейското крайбрежие на изток, подчинявайки редица крепости.

Момчил се появява в лагера на Кантакузин при Христупол (Кавала). Военачалникът българин не се задоволява с положението си в Сърбия, а Душан не е в състояние да попречи на неговото отмятане. Момчил предпочита обаче да се закрепя на родна земя пред перспективата да служи вечно на чужди господари. По думите на Григора, Момчил „...предпочел да се нарича и да бъде подчинен съюзник и доброволен слуга на император Кантакузин. Но при ус-

ловие да не бъде винаги с него и да не ходи с него там, където онзи би искал, а да се ползва със свобода и тайно, според присъщия му обичай, да напада неговите врагове, но и за лична своя изгода и изгода на тези, които са предпочели да воюват заедно с него срещу заплата като разбойници...“

Ключовата дума е „съюзник“ („симмахос“), а и от самия текст се вижда, че Момчил поема „служба“, в която има значителна автономия. Според Енвери българинът командва четири хиляди души, като сключва съюз с Умур от свое име, а не в резултат на своите отношения с Кантакузин – още една индикация, че Момчил се извява не като наемник и служител на узурпатора, а като самостоятелен политически „играч“. Кантакузин твърди, че в по същото време родопският господар разполага с триста конници и над пет хиляди пехотинци. Няколко дни по-късно Кантакузин заедно със силите на Умур паша и Момчил е пред стените на Перитеорион. В лагера на узурпатора идват пратеници от крепостите Света Ирина и Подвис, намиращи се в Меропа. Жителите на тази изцяло населена с българи област, простираща се между Арда и Чепеларска река, преминават доброволно на страната на Кантакузин. Те го молят „...да им назначи управител...“, по-скоро местен владетел (в случая е използван терминът „игемон“/„хегемон“), а като такъв императорът поставя именно Момчил – „...не само поради това, че [Момчил и местните жители] са едноплеменници, но и защото не му липсва храброст и дързост в сраженията и е твърде опитен в плячкосванията и грабежите...“

Напълно възможно е Кантакузин, както и на други места в своята „История“, да не казва цялата истина, а поставянето на Момчил за полусамостоятелен владетел на Меропа да е договорено предварително. Необходимостта от военна сила заставя Кантакузин да приеме условията на българина, независимо от поемания риск. Така започва най-впечатляващият период от драматичния живот на Момчил. Както вече показахме в том 7 на Сборник „Тракия“, поставянето на българин начело на властта в Беломорието и Родопите от византийските императори съвсем не е прецедент. Още през 1294 г. в Комотини и Мосинопол местната власт е в ръцете на протосеваст Никола Мито. В началото на следващото столетие в района действа севаст Иван Свинепаса, а през 1329 г. е споменат някой си Севатстопулос, т.е. синът на севаста. Тази практика

очевидно е свързана с обстоятелството, че българското население в Беломорието е доминиращо.

Първоначално Момчил подкрепя действията на Кантакузин, но скоро се дистанцира от него. Основната причина са опустошителните действия на айдынските турци, които отвлечат в робство хиляди хора от българските земи, включително и от онези под негова власт. През пролетта на 1344 г. цариградското регентство привлича на своя страна цар Иван Александър, като му отстъпва Пловдив и още осем крепости в Родопите. Апокавк прави опит за настъпление при Ираклия (дн. Ерегли) на брега на Мраморно море. Още тогава е изпратена мисия при Момчил „... с много обещания да почне война срещу императора [Кантакузин], защото той [Момчил] беше вече известен и разполагаше с достатъчно войска...“ Междуременно Смирна (дн. Измир), столицата на Умур, е атакувана от морската коалиция на Венеция, Кипърското кралство и рицарите йоанити от остров Родос. Налага се турският владетел да брани собствените си земи. На Балканите остават негови войски, но айдынските кораби са почти напълно унищожени. Останалите на сушата хиляди турски войници са използвани от Кантакузин, за да отблъсне Иван Александър, който през май 1344 г. за кратко присъединява важния град Перперикон в Източните Родопи. Земи-те на Момчил, както и съседните области на България, са опустошени отново.

Гражданската война във Византия става все по-ожесточена. Умур изпраща подкрепления на Кантакузин – петнадесет галери, натоварени с конна войска, акостира в пристанището Авдира (Абдера). Момчил изчаква основните айдынски сили да потеглят на изток, след което напада техните кораби. Според Кантакузин три турски галери са изгорени, а другите бягат навътре в морето. Ударът върху отслабения флот на Умур не е за подценяване, като има и силен психологически ефект. Турските съюзници напускат обсадата на Ираклия, за да отмъстят на Момчил. Кантакузин се опасява, че българският властелин може да разгроми афектираните и непредпазливи „варвари“, а това ще го направи по-силен и още по-популярен! „Той имаше – пише Кантакузин, – боеспособна войска и не отстъпваше на никого от тогавашните военачалници по храброст и мъжество...“

При явното надмощие на противника Момчил нарежда на

своите хора да се затворят в крепостите. Кантакузин изпраща основните си сили заедно с турците, изчаквайки завръщането им в Комотини. При отсъствието на Момчил от бойното поле узурпаторът решава да продължи в западна посока, но спира за почивка при развалините на древния град Мосинопол. В горещия следобед Кантакузин дори си позволява да подремне под дебелия сянка на вековно дърво до един прохладен извор... Насън чува глас, който „свише“ го предупреждава за опасността. Оказва се, че от запад приближава войска, която ромеите вземат за своя. Изведнъж съгледвачите вдигат тревога, че това е Момчил „... с хиляда отбрани войници...“ Настъпва хаос – „... всеки възседнал първия попаднал пред очите му кон, без да чака сигнала на бойната тръба...“ Опитният Кантакузин овладява безредието и се изтегля в боен ред. Момчил изчаква ромеите да напуснат развалините на Мосинопол, след което ги напада с цялата си сила. Налага се самият Кантакузин да се сражава с меч в ръка, а конят му е убит. Императорът понася удар с меч, нанесен му от български войник, но шлемът го спасява... Не попада в плен, защото Ландзарет, един от неговите оръженосци, му отстъпва своя кон. Кантакузин успява да се укрие зад стените на Комотини, но крайната победа е на Момчил. Българският владетел освобождава обикновените войници, като изпраща двама от пленените офицери като „дар“ за регентството в Константинопол.

За да оправдае своя провал обаче, честолюбивият Йоан Кантакузин се стреми да внуши на читателите, че българската победа се дължи на фразиращо неравенството на силите. В разказа му за битката обаче са споменати осем ромейски офицери, а общата численост на ромеите надали е била по-малка от петстотин-шестстотин души, при това става дума за елитни части. Ярко проличава военната дарба на Момчил – със своята смелост и изобретателност той не само разбива Кантакузин в конкретния сблъсък, но и успява да обърне хода на войната като цяло. Узурпаторът и турските му съюзници са принудени да напуснат Беломорието. От своя страна, регентството във византийската столица изпраща посланици при Момчил, удостоверявайки го с най-високата титла – „деспот“. Кантакузин на свой ред търси помирение с българския властелин, де факто признава неговата самостоятелност и му дава титлата „севастократор“. За да спечелят Момчил за съюзник, враждуващите

византийски „партии“ стигат до безпринципно наддаване, нарушавайки вековните имперски принципи.

От лятото на 1344 г. нататък Момчил е практически независим и от властите в Константинопол, и от Кантакузин. По думите на императора историк: „Момчил се издигна и вече стана велик поради гражданската война между ромеите и като сметна, че е достатъчно силен да образува свое царство, едновременно се отметна от императора Кантакузин и от императрица Анна, макар че беше удостоен от нея с титлата деспот. Той воюваше едновременно и с двете страни и си подчини [техни] градове и села...“ Както бе показано от Н. Овчаров, земите на българския владетел достигат на запад до Места, а в цялата територия на държавата му има около 25 крепости.

Йоан Кантакузин твърди, че Момчил създава „царство“ (!) – „архи“ според използваната терминология на гръцки език. Както е известно, местните българи наричат Ксанти с името Царево. Възможно ли е наистина Момчил да се е самообявил за цар, както и поданиците му да са го възприемали като такъв? Догадката е на Н. Овчаров, който обръща внимание на самоволната коронация на сръбския крал Стефан Душан за цар в превзетия от него Сяр на Коледа 1345 г. Несъмнено пред погледа на Момчил е бил и случаят със самия Йоан Кантакузин, постъпил по подобен начин в Димотика на Димитровден 1341 г. По същото време царски титли носят синовете на Иван Александър, съответно Михаил Асен, Иван Срацимир и Иван Асен IV, а по-късно Иван Шишман и Иван Асен V. Те управляват различни области, които са съпоставими като значимост с „царството“ на Момчил. От друга страна титлата „деспот“ е принадлежала до времето на Мануил I Комнин в средата на XII в. именно на императора! Затова върху монети и печати чак до XIII в. често вместо „василевс“ е изписано „деспот“. Нека си спомним и един родопски господар – Алексей Слав, живял повече от век преди Момчил, който сам третира своята власт като „деспотска“ и „царска“! С други думи не е невъзможно деспотът да се самообяви и за цар, въпреки че дали е така, остава неизвестно.

Сред най-ценните придобивки за Момчил са градовете Пери-теорион и Ксанти, отнети от правителството в Константинопол. Ксанти става и столица на държавата на Момчил, където е устроен неговият „дом“, както и съответната администрация, за която

нямаме данни. Перитеорион/Перитор играе ролята на главна крепост, още повече че през XIV в. е контролирал най-важния път Via Egnatia в Беломорска Тракия, свързващ Рим с Константинопол, а и днес руините му да съвсем близо до автомагистралата „Егнатия“. Според Катерини Асдраха в града е имало „комуна“, т.е. форма на градско самоуправление от типа на онова на зилотите в Солун. Тези права явно са били признати от Момчил. Що се отнася до солунските зилоти, няма как родопският цар да не поддържал дипломатически връзки с тях. Към подобно решение ни насочват и действията му срещу Матей Кантакузин в Халкидика. Нападението на Момчил в земите на Матей са особено силни през втората половина на 1344 и през 1345 г.

През януари 1345 г. Умур паша нанася тежко поражение на своите западни противници и през май 1345 г. е отново на Балканите със своите жадни за плячка орди. Този път айдънската армия идва по суша, тъй като е в съюз с бейлиците Сарухан и Кареси, съседни на Византия в Мала Азия. В Димотика владетелят на Айдън настоява пред Кантакузин за поход срещу Момчил. Докато ромеите се подготвят за кампанията, Умур нахлува за пореден път в България. Югоизточните български земи са опустошени, а турците се завръщат с „...голяма плячка от роби и добитък...“ Вероятно това нападение е и превантивен удар срещу България заради възможността да окаже подкрепа на Момчил. Последният се опитва по дипломатически път да предотврати войната, но без успех. Когато Момчил научава, че противниците му потеглят срещу неговите земи, „...събра колкото войска имаше при себе си, за да се сражава едновременно и с ромеите, и с варварите...“

В своята „История“ Йоан Кантакузин разказва, че Момчил решава да пресече пътя на своите врагове при Перитеорион. Жителите на града обаче отказват да го пуснат в крепостта. Те сочат приближаващите противникови войски, подканяйки Момчил да се сражава с тях, а градът ще бъде награда за победителя в битката. Заплахите не дават резултат, но все пак гражданите на Перитеорион приемат в крепостта Райко, братовчед на Момчил, с отряд от петдесет войници. Независимо дали е имал пререкания с жителите на Перитеорион, най-вероятно самият Момчил е предпочел да остане извън града и да рискува открито сражение. Крепостта на Перитеорион не е малка, но все пак става дума за петхилядна войска.

Проблемът е преди всичко осигуряването на хранителни припаси и прясна вода при очертаващата се обсада. През юни и юли новата реколта от зърно не е прибрана, а запасите от хранителни продукти от предишната година са на привършване. Нека не забравяме, че в онази епоха няма технологии за тяхното съхраняване продължително време.

Кога се е състояла битката, в която Момчил загива? В историческите трудове на Йоан Кантакузин и Никифор Григора дата не е посочена. Във Византия в античен маниер историографията е смятана за част от литературата. Историците рядко сочат дати, а най-често загатват за времето на дадено събитие с метафори, слънчеви затъмнения, земетресения и т.н. В по-старите изследвания за дата на битката се сочи 7 юли, определяна според времето на смъртта на Алексий Апокавк. В случая Никифор Григора отбелязва, че най-големият противник на Кантакузин е убит четири дни след гибелта на Момчил, като дата отново не е посочена. На помощ идват византийските кратки хроники, в една от които убийството на Апокавк е датирано на 11 юли, съответно Момчил е загинал на 7 юли. В някои по-нови изследвания се дава предимство на друга кратка хроника, в която убийството на великия дук е отнесено към 11 юни, което предатира гибелта на Момчил на 7 юни. „Ключ“ към загадката са думите на Григора, че походът против Момчил е проведен „... в средата на лятото, когато житото започва да зрее по нивите...“ Представената картина е невъзможна в началото на юни, тъй като житото в района узрява през юли. С други думи, датата на битката при Перитеорион и гибелта на Момчил е 7 юли 1345 г.

Момчил заема района на Перитеорион преди идването на противника. Както с основание допуска Н. Овчаров, той заема с войниците си старата преградна стена („тихизма“), изградена преди векове от Юстиниан I Велики (527-565). Макар да е изоставена, тя е била в добро състояние и е можела да послужи за защита от атаката на противника. Предните отряди на Умур нападат първи, като успяват да пробият преградата или по-скоро съзнателно са пропуснати от войните на Момчил да преминат. Водени от жажда за плячка, турците продължават на запад, подлагайки на грабеж земите на „Мигдония“ – териториите по долното течение на Струма.

Когато Кантакузин и Умур с основните сили достигат до Перитеорион, те с изненада установяват, че Момчиловата войска „...“

не е победена, а само е отстъпила пътя пред персите [турците]...“ Българският владетел е построил хората си „...правилно и в боен ред...“, а „...сражението тепърва предстои...“ Ромеи и турци също формират боен ред, организирани в три отряда – лявото крило е под командата на Йоан Асен, шурей на Кантакузин, центърът е зает от самия Йоан Кантакузин с основните му сили, дясното крило – от Умур с неговите елитни отряди. Дълго време боят протича при равновесие на силите, но численото надмощие си казва думата и Момчил с хората си е изтикан към градските стени. Поради липсата на пространство българите са принудени да слязат от конете си и да се бият като пехотинци. „...Момчил пръв слезе от коня...“ – отбелязва Григора. Стените на Перитеорион играят ролята на сигурен тил и не позволяват на противника да обкръжи българите, които се сражават „...пеша, като се биеха мъжествено...“ – разказва Йоан Кантакузин. Момчил дори се опитва да премине в контраатака, но това не е възможно предвид превъзходството на противника. Войниците на Момчил понасят много загуби от турските стрелци, които слизат от конете си и ги обстрелват със своите лъкове. Боят продължава до гибелта на българина. Повечето от оределите му войници загиват, а малцина падат в плен. Жителите на Перитеорион не оказват подкрепа на своя владетел, наблюдавайки безмълвно битката от крепостните стени.

Пред мъртвото тяло на храбреца Момчил „...императорът проля сълза за нещастieto...“ – спомня си след години Йоан Кантакузин, впускайки се в разсъждения за преходността на славата. И все пак той още веднъж поставя акцент върху „...храбростта и доблестта на погиналите...“ войници на Момчил, предвождани от своя „непобедим и опитен стратег“.

След смъртта на Момчил ромеите потеглят към Ксанти. Градът се предава доброволно на Кантакузин, оплаквайки падналия свой владетел и неговите съратници. Узурпаторът великодушно позволява на съпругата на Момчил с цялото си имущество да си замине за България. През есента на същата 1345 г. откриваме Райко, братовчеда на Момчил, като „кефалия“ (управител) на завзетите от сърбите земи по река Струма с крепостите Трилисион (Търлис, дн. Ватитопос) и Вронду (Горно Броди, дн. Ано Вронду) в Сярската област. Явно и на Райко е позволено да постъпи, както намери за добре. Самият Стефан Душан през есента на 1345 г. се възползва

от „вакуума“, настъпил след гибелта на Момчил, като разпростира властта си до Христуполис (впрочем Кавала носел и българското име Морунец) – така, както е настоявал през 1342 г.

През 1347-а, две години след смъртта на Момчил, претендентът за короната Йоан Кантакузин влиза като победител в Константинопол. Той е принуден да се откаже от така желаната императорска власт през 1354 г. под натиска на общественото недоволство, породено от първите османски завоевания на Балканите. Неговите „приятели“, османските турци, превземат крепостите Цимпе през 1352 и Калиупол/Галиполи през март 1354 г. Умур паша пада убит в битка със западните си противници през 1348 г. Стефан Душан си отива от този свят през 1355 г., докато цар Иван Александър умира на 17 февруари 1371 г. През 1347-1349 г. „черната смърт“ покосява милиони хора във Византия, България, Сърбия, Италия и цяла Европа. Чумната пандемия се завръща още десетина пъти през следващото столетие и в съществена степен улеснява османското завоевание – катастрофалната промяна, която бележи съдбата на съвременниците на Момчил и техните потомци.

Момчил, човекът, „...когото храбростта не напускала никога...“, си отива от света тогава, когато ярки личности като него са особено необходими. Подвизите на родопския властелин имат силен отзвук в българските земи. От България паметта за падналия срещу иноверците пълководец и владетел се пренася на север от Дунава, а в един молдовски летопис четем: „Лето 6864 [1356]. Цар Отман уби храбрия Момчил и превзе Перитор...“ От Родопите и Македония славата на юнака достига до сръбските книжовници: „В лето 6862 [1354] погубиха турците храбрия Момчил и превзеха Перитор“. И в двата случая годините на Момчиловата гибел са сгрешени, което е свидетелство за универсалното й звучене като исторически спомен за борбата със страшната заплаха.

Познавачите на българския и балканския фолклор отбелязват, че в цикъла от песни за Момчил юнак се открива най-значимото сходство между епическия герой и неговия исторически прототип, много по-голямо в сравнение с онези за Крали Марко, Иван Шишман и още няколко личности, останали в народната памет. Създадени в Родопите и Беломорието, песните за Момчил отекват в цялата българска земя и извън нея. Името на града Перитеорион/Перитор се превъплъщава в онези на Пирдоп, Пирот и дори на

Пирлитор при планината Дурмитор в Черна гора, като се създават нови предания за славния юнак... Векове преди да бъде създадена прочутата песен „Заплакала е гората“, обезсмъртила Индже войвода, народният поетически гений е оставил послание:

*„... че ми няма Момчил юнак
да разтвори Буруграда,
Буруграда, чорквицана,
да ми влязат християне,
да ги турци не пленоват...“*

Надали е възможно да се даде по-висока оценка за Момчил от тази историческа памет, пазена от българите в Родопите и Беломорието през столетията.

Библиография

- Ангелов, Д.** История на Византия, т. 3. София, 1974.
- Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов.** Кой кой е в средновековна България. София, 2012, 497-503.
- Бележити българи** (под ред. на Пл. Павлов), т. 3. София, 2012, 114-117.
- Божилков, Ив.** Българите във Византия. София, 1995.
- Бояджиев, Н.** Крепостите в Западните Родопи (X-XIV в.). Докторска дисертация. В. Търново, 2016.
- Византијски извори** за историју народа Југославије, т. VI. Београд, 1986.
- Гръцки извори** за българската история, т. X. София, 1980.
- Гръцки извори** за българската история, т. XI. София, 1983.
- Гюзелев, В.** Момчил юнак. София, 1967.
- Гюзелев, В.** Българинът Райко, братанец на Момчил юнак и кефалия на крепостите Търлис и Броди в Сярска област през XIV в. – Studia Balcanica, 25. София, 2006.
- Жуков, К. А.** Эгейские эмираты в XIV – XV вв. Москва, 1988.
- Златарски, В.** Ивайло и Момчил – сравнителна характеристика. – Български преглед, 1899, кн. 7, 103-115.

- Иречек, К.** История на българите. София, 1978.
- Овчаров, Н.** Цар Иван Александър Асен. Миротворецът. София, 2017.
- Овчаров, Н., Д. Коджаманова.** Перперикон и околните твърдини през Средновековието. Крепостното строителство в Източните Родопи. София, 2003.
- Овчаров, Н., Пл. Павлов.** Момчил – родопският цар. Варна, 2020.
- Орманджиев, Ив.** Момчил юнак в историята и народните творения. София, 1941.
- Павлов, Пл.** Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000.
- Павлов, Пл.** Българите от Беломорска Тракия и турската експанзия в Мала Азия (краят на XIII – първата половина на XIV в.). – Сборник Тракия, т. 7, 2016, 43-62.
- Павлов, Пл., Ив. Тютюнджиев.** Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV в.). В. Търново, 1995.
- Радић, Р.** Време Јована V Палеолога (1332-1391). Београд, 1993.
- Райчевски, Ст.** Момчил юнак. София, 2013.
- Тъпкова-Займова, В., Д. Димитров, Пл. Павлов.** Византия и византийския свят. София, 2011.
- Asdracha, C.** La région des Rhodopes aux XIII et XIVe siècles (Étude de géographie historique). Athens, 1976.
- Kazhdan, Al.** (ed.). Momčilo.– Oxford Dictionary of Byzantium, II, Oxford, 1991, 1390-1391.
- Lemerle, P.** L'émirat d'Aydin. Recherches sur la „Geste d'Umur Pacha». Paris, 1957.
- Nicol, D.** The Reluctant Emperor (A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295-1383). Cambridge, 2002.
- Soulis, G.** Momčilo.– The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors. Dumbarton Oaks – Washington D.C., 1984, 149–150.
- Zachariadu, E.** Romania and the Turks (1300-1500). London, 1985.